

**ΤΟ ΑΜΕΤΑΙΠΤΩΤΟ - ΑΚΙΝΗΤΟ
ΤΩΝ ΥΠΟΣΤΑΤΙΚΩΝ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ
ΣΤΟΝ ΙΕΡΟ ΦΩΤΙΟ,
ΣΤΟΥΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΕΣ ΠΑΤΕΡΕΣ
ΚΑΙ ΣΤΑ ΑΡΕΟΠΙΑΓΙΤΙΚΑ ΕΡΓΑ**

(Συγκριτική διερεύνηση τοῦ θέματος με βάση τήν «Περὶ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγία», τὴν 38ῃ Ἐπιστολή «Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως», τὸν τρίτο Λόγο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης «Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν» καὶ τὸ «Περὶ θεῶν ὀνομάτων»)

ΥΠΟ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

**ΤΟ ΑΜΕΤΑΠΤΩΤΟ - ΑΚΙΝΗΤΟ
ΤΩΝ ΥΠΟΣΤΑΤΙΚΩΝ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ
ΣΤΟΝ ΙΕΡΟ ΦΩΤΙΟ, ΣΤΟΥΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΕΣ
ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ ΣΤΑ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΑ ΕΡΓΑ**

(Συγκριτική διερεύνηση τοῦ θέματος με βάση τήν «Περὶ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγία», τὴν 38ῃ Ἐπιστολή «Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως», τὸν τρίτο Λόγο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης «Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν» καὶ τὸ «Περὶ θεῶν ὀνομάτων»)

ΥΠΟ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ
Δρος Θεολογίας

Ἡ θεολογικὴ ἀντίληψη περὶ τοῦ «ἀμεταπτώτου - ἀκινήτου» χαρακτηῖρα τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων ἀποτελεῖ θεμελιώδη καὶ σταθερὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ πρώτου θεολόγου τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε τὸ Filioque σὲ ἐμπεριστατωμένη καὶ διεξοδικὴ ἀναίρεση¹ γιὰ νὰ καταδείξει τὸ μέγεθος τῆς κακοδοξίας, ποὺ ὑποβόσκει στὴν δογματικὴ αὐτὴ ἀπόκλιση. Στὸ ἔργο του «Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγία»², τὸ ὁποῖο συνιστᾶ τὴν

1. Πρβλ. B. Oberdorfer, *Filioque, Geschichte und Theologie eines ökumenischen Problems*, FSÖTh 96, Göttingen 2001, σ. 164. Σχετικὰ μετὰ τὴν διαμάχη περὶ τὸ Filioque στὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου βλέπε τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ P. Gemeinhardt, *Die Filioque - Kontroverse zwischen Ost und Westkirche im Frühmittelalter*, AzKG 82, Berlin - New York 2002, σ. 165-298.

2. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου ἔχει ὡς ἑξῆς: *Φωτίου πατριάρχου λόγος περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας, ὅτι ὡσπερ ὁ Υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἱερολογεῖται γεννᾶσθαι, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ μόνου καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰτίου θεολογεῖται ἐκπορεύεσθαι· λέγεται δὲ τοῦ Υἱοῦ εἶναι ὡς ὁμοούσιον καὶ ἀποστελλόμενον δι' αὐτοῦ.*

πρώτη συνοπτική διαπραγμάτευση τοῦ θέματος καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει συστηματικὸ χαρακτήρα³, ὁ Φώτιος ἀναπτύσσει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἐδραζόμενος στὴν ἀπαραγνώριστη ἀρχὴ τοῦ ἀμετάπτωτου τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων, ἢ ὁποῖα προβάλλεται καὶ διδάσκεται μὲ συστηματικὸ τρόπο ἀπὸ τοὺς Καππαδόκες⁴. Στόχος τῆς παρούσας μελέτης εἶναι νὰ καταδείξει καὶ νὰ ἀποδείξει τὴν στενὴ ἐξάρτηση τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὴν θεολογία τῶν καππαδοκῶν Πατέρων καὶ τοῦ φέροντος τὸ ὄνομα τοῦ Διονυσίου ἀγνώστου⁵ συγγραφέα τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων. Συγχρόνως, θὰ ἐπισημανθοῦν μέσῳ τῆς συγκριτικῆς ἐξέτασης συγκεκριμένων ἔργων ὁμοιότητες καὶ συμπτώσεις τόσο ἀπὸ πλευρᾶς φιλολογικῆς ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἀμιγῶς θεολογικοῦ περιεχομένου. Μὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια ἐπιχειρεῖται ἡ κάλυψη τοῦ ὑπάρχοντος κενοῦ στὴν ἔρευνα, ἢ ὁποῖα μέχρι τοῦδε δὲν ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ λεπτὸ ζήτημα τῶν θεολογικῶν προϋποθέσεων τῆς τριαδολογίας τοῦ Φωτίου, οἱ ρίζες τῆς ὁποίας ἀνάγονται στὸν πατερικὸ θεολογικὸ στοχασμὸ τοῦ 4ου αἰώνα.

A. Ἡ 38ῆ Ἐπιστολὴ περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως

Ἡ μικρὴ αὐτὴ πραγματεία, γιὰ τὴν πατρότητα τῆς ὁποίας ὑφίσταται μέχρι σήμερα διχογνωμία τῶν ἐρευνητῶν⁶, συνιστᾶ μικρὴ, ἀλλὰ ἀπὸ θε-

3. Πρβλ. B. Oberdorfer, *Filioque*, σ. 169-170.

4. Στὸ ζήτημα τοῦ ἀκινήτου τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων τηρεῖται μία ἐνιαῖα στάση καὶ ἀπὸ τοὺς τρεῖς Καππαδόκες. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐνότητα τῆς καππαδοκιανῆς τριαδολογίας βλέπε: Chr. Marksches, *Gibts eine einheitliche "Kappadozische Trinitätstheologie"?* ἐν: *Alta Trinita Beata. Gesammelte Studien zur altkirchlichen Theologie*, Tübingen 2000, 196-237.

5. Ἐφεξῆς χάριν συντομίας θὰ παρατίθεται ὡς Διονύσιος.

6. Μέχρι τὸ 1991 εἶχε ἐδραιωθεῖ ἡ ἀποψη ἢ ὁποῖα ἀπέδιδε τὴν ἐπιστολὴ στὸν Γρηγόριο Νύσσης. Κύριος ἐκφραστὴς αὐτῆς εἶναι ὁ R.M. Hübnner, *Gregor von Nyssa als Verfasser der sog. Ep. 38 des Basiliius. Zum unterschiedliche Verständnis, der οὐσία bei den Kappadozischen Brüdern*, ἐν: *Epektasis. Mélanges patristiques offerts au Cardinal Jean Daniélou*, ἔκδ. J. Fontaine / C. Kannengiesser, Paris 1972, 463-490. Νεώτεροι ἐρευνητὲς προσγράφουν τὸ ἔργο στὸν Βασίλειο, χωρὶς ὁμως ἀπόλυτη βεβαιότητα. Βλέπε σχετικὰ: J. Hammerstaedt: *Zur Erhtheit von Basiliiusbrief 38*, ἐν: ἔκδ. G. Bassmann / K. Thraede, *Tesserai Festschrift für J. Engemann (JAC Ergbd. 18)*, Münster 1991, 416-419. V.H. Drecoll, *Die Entwicklung der Trinitätslehre des Basiliius von Cäsarea. Sein Weg vom Homöusianer zum Neonizäner (FKDG 66)*, Göttingen 1996, 297-331.

ολογική ἀποψη ἐξόχως σημαντική σύνοψη τοῦ τριαδικοῦ δόγματος. Στὴν ἀρχὴ τῆς διαπραγματεύσεως ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσει τὸ περιεχόμενο τῶν ὄρων *οὐσία* καὶ *ὑπόστασις*. Ἡ σχέση τῶν δύο αὐτῶν ὄρων ἀνταποκρίνεται στὴ σχέση τοῦ «κοινοῦ» πρὸς τὸ «ἴδιον». Ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας ἐκλαμβάνεται ὡς κάτι τὸ ἀόριστο⁷, ἀλλὰ μὲ τὴν προσθήκη κάποιων γνωρισμάτων ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ γνώση ἑνὸς συγκεκριμένου ὄντος. Ἡ ἔννοια τῆς ὑπόστασης παριστάνει καὶ περιγράφει μέσῳ τῶν φανερωμένων ιδιωμάτων⁸ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σὲ ἕνα ὀρισμένο πρᾶγμα ὑπάρχον κοινὸ καὶ ἀκαθόριστο. Ἡ «ὑπόστασις» ἀναφέρεται δηλαδὴ στὴν κατηγορία τοῦ «ιδίως λεγομένου»⁹ καὶ ἐκφράζει τὸ ἑξατομικευμένο ὄν.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας τῆς ἐπιστολῆς ἐπιχειρεῖ νὰ μεταφέρει τὴ διάκριση μεταξὺ οὐσίας καὶ ὑπόστασης καὶ στὸν τομέα τῆς τριαδολογίας. Καθένα ἀπὸ τὰ τρία πρόσωπα τῆς Τριάδος διακρίνεται ὡς ιδιαίτερο ὑπόστασις ἕνεκα τῶν ιδιαίτερων γνωρισμάτων του. Ἔτσι τὰ ὑποστατικά ιδιώματα προκύπτουν ὡς ἑξῆς: α) Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα νοεῖται ἀχώριστα μὲ τὸν Υἱὸ καὶ ἑξαρτᾶ τὴν αἰτία τῆς ὑπαρξῆς του ἀπὸ τὸν Πατέρα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ ἐκπορεύεται. Ὡς σημεῖο γνωριστικὸ τῆς ιδιαιτερότητάς του ὡς ὑπόστασης εἶναι τὸ «μετὰ τὸν Υἱὸν καὶ σὺν αὐτῷ γνωρίζεσθαι» καὶ τὸ «ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑφεστάναι»¹⁰. β) Ὁ Υἱὸς διακρίνεται ὡς ιδιαίτερο πρόσωπο, ὡς «τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον Πνεῦμα δι' ἑαυτοῦ καὶ μεθ' ἑαυτοῦ γνωρίζων» καὶ κατὰ τὸ ὅτι μόνος αὐτὸς ἐκλαμβάνει «μονογενῶς ἐκ τοῦ ἀγεννήτου φωτός»¹¹. γ) Ὁ Πατὴρ, τέλος, ἔχει ὡς «ἐξάιρετον γνώρισμα τῆς ἑαυτοῦ ὑποστάσεως» τὸ «Πατὴρ εἶναι καὶ ἐκ μηδεμιᾶς αἰτίας ὑποστῆναι»¹². Διὰ τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων θεμελιώνεται ἡ ιδιαιτερότητα καθενὸς προσώπου στὴν Τριάδα. Μέσῳ αὐτῶν καθίσταται εὐκρινὴς ὁ ιδιαίτερος χαρακτήρας καθεμιᾶς ὑπόστασης ξεχωριστά. Προκειμένου νὰ διατηρεῖται καὶ νὰ διαφυλάσσεται ἡ διάκριση

7. Ἐπ. 38, 3 (I 82, 3 Courtonne), PG 32, 328AB.

8. Ἐπ. 38, 3 (I 82, 7-83 Courtonne), 328B: «*τοῦτο οὖν ἐστὶν ἡ ὑπόστασις, οὐχ ἡ ἀόριστος τῆς οὐσίας ἔννοια... ἀλλ' ἡ τὸ κοινόν τε καὶ ἀπερίγραπτον ἐν τῷ τινὶ πράγματι διὰ τῶν ἐπιφαινόμενων ιδιωμάτων παριστῶσα καὶ περιγράφουσα*».

9. Ἐπ. 38, 3 (I 82, 1 Courtonne), 328A.

10. Ἐπ. 38, 4 (I 85, 25-29 Courtonne), 329C.

11. Ἐπ. 38, 4 (I 85, 29-32 Courtonne), 329C.

12. Ἐπ. 38, 4 (I 85, 35-37 Courtonne), 329D-331A.

μεταξὺ τῶν θείων προσώπων, εἶναι ἀναγκαῖο τὰ «ἐπιθεωρούμενα τῆ Τριάδι γνωρίσματα» νὰ παραμένουν «ἀσύμβατα καὶ ἀκοινωνήτα»¹³, ὥστε νὰ μὴ προκαλεῖται σύγχυση μεταξὺ τῶν ὑποστάσεων. Ἡ πρόθεση στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ συγγραφέα εἶναι φανερὴ. Θέλει νὰ προφυλάξει τὸ τριαδικὸ δόγμα ἀπὸ κάθε ὑπόνοια Σαβελλιανισμοῦ¹⁴. Ἔτσι, μὲ βάση τὰ ὑποστατικὰ ιδιώματα στὴν Ἁγία Τριάδα παρατηρεῖται ταυτόχρονα «ἄρρητος καὶ ἀκατανόητος κοινωνία καὶ διάκρισις», χωρὶς οὔτε ἡ διαφορὰ κατὰ τὶς ὑποστάσεις νὰ διασπᾶ τὸ «συνεχές» τῆς φύσης, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ «κοινότητα» τῆς οὐσίας νὰ ἐξαλείφει τὸ «ιδιάζον» τῶν ὑποστάσεων¹⁵. Στὴν Ἁγία Τριάδα ὑφίσταται κατὰ παράδοξο τρόπο «διάκρισις συνημμένη καὶ διακεκριμένη συνάφεια», πράγμα ποὺ στὴν κτιστὴ πραγματικότητα εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει¹⁶. Ὁ συγγραφέας τηρεῖ τὴν ἴδια ἀπαρέγκλιτη γραμμὴ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ κειμένου ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ ἀκοινωνήτου τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων. Ἡ προσγραφόμενη σὲ καθένα πρόσωπο ξεχωριστὰ ιδιότητα δὲν ἐναλλάσσεται οὔτε συγχέεται μὲ κάποια ἄλλη¹⁷, ἀλλὰ παραμένει σταθερὴ καὶ ἀμετάβλητη πρὸς «διάκρισιν ἐναργῆ τῶν ὑποστάσεων»¹⁸.

Β. Λόγος Γ' «Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν»

Στὸν τρίτο λόγο «*Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*», ὑπεραμυνόμενος τῆς θεότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὁ Γρηγόριος Νύσσης προβαίνει σὲ μικρὴ ἀλλὰ μεστὴ θεολογικὴ ἀνάλυση προκειμένου νὰ καταδείξει τὸ «κατὰ φύσιν συνημμένον»¹⁹ καὶ διακεκριμένο τῶν θείων προσώπων. Κατὰ τὴν πορεία τῆς ἀνάλυσης ἀναδεικνύεται ἡ σημασία καὶ ἡ λειτουργία τῆς ἀνήκουσας ἀποκλειστικὰ σὲ κάθε πρόσωπο ξεχωριστὰ ιδιότητας, «τῆς τρανῶς καὶ ἀσυγχύτως τὸ ἕτερον τοῦ ἑτέρου διακρινούσης»²⁰. Κάθε ιδιότητα, ἡ

13. Ἐπ. 38, 4 (I 85, 39-40 Courtonne), 331A.

14. Πρβλ. V. Drecoll, *Die Entwicklung*, σ. 314.

15. Ἐπ. 38, 4 (I 87, 84-87 Courtonne), 333A.

16. Ἐπ. 38, 4 (I 87, 90-93 Courtonne), 333A.

17. «οὐκ ἐπαλλασσομένης οὐδὲ συναναμιγνυμένης τῆς ἐπιθεωρουμένης αὐτοῖς ιδιότητος, ὡς ἡ τῷ Πατρὶ τὴν γέννησιν, ἢ τῷ Υἱῷ τὴν ἀγεννησίαν ἐπιμορφάζειν». Ἐπ. 38, 7 (I 91, 42-44 Courtonne), 340A.

18. Ἐπ. 38, 8 (I 92, 29-30 Courtonne), 340C.

19. (GNO VII, 2, 42, 1 Callahan).

20. (GNO VII, 2, 43, 10-11 Callahan).

ὅποια παρατηρεῖται σὲ καθένα πρόσωπο εὐκρινῶς, δὲν μεταφέρεται σὲ ἄλλο, ἀλλὰ παραμένει «ἀκοινωνήτος»²¹, οὕτως ὥστε ταυτόχρονα καὶ τὸ κοινὸ φύσης διαφυλάσσεται καὶ δὲν ἐπικρατεῖ σύγχυση²² τῶν ιδιωμάτων καὶ κατ' ἐπέκταση τῶν ὑποστάσεων. Τέλος, ἄξια ὑπογράμμισης τυγχάνει ἡ ἐμμονὴ καὶ σταθερὴ πίστις τοῦ Γρηγορίου στὴν ιδέα τῆς διατήρησης καὶ μὴ μεταβίβασης κάθε ιδιώματος, καθὼς καὶ στὴν ιδέα τῆς πληρότητας του ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ὄχι μόνον θεμελιώνει τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα καθενὸς προσώπου ἀλλὰ καὶ τὸ τέλειον τῆς φύσης του. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ Γρηγόριος ἀναφέρει στὴν περίπτωσι τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδας: «ὁ γὰρ μονογενὴς υἱὸς ἐκ τοῦ πατρὸς παρὰ τῆς ἁγίας γραφῆς ὀνομάζεται, καὶ μέχρι τούτου ὁ λόγος ἴστησιν αὐτῷ τὸ ἰδίωμα»²³. Τὸ τελευταῖο σκέλος τῆς πρότασης «καὶ μέχρι τούτου ὁ λόγος ἴστησιν αὐτῷ τὸ ἰδίωμα», εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μας ἐξόχως σημαντικόν. Ὁ Υἱὸς δηλαδὴ κατέχει τὸ ἰδιαίτερο προνόμιο ὅτι μόνον αὐτὸς καὶ κανεὶς ἄλλος ἢ κάτι ἄλλο προέρχεται «γεννητῶς» ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ πάνω σ' αὐτὸ τὸ προνόμιο, ἢ σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἐδράζεται τὸ τέλειον τῆς ὑπόστασής του. Μέχρι ἐκεῖ, δηλαδὴ στὸ γεγονός ὅτι γεννᾶται ἀπὸ τὸν Πατέρα θέτει ὁ λόγος σ' αὐτὸν τὸ ἰδίωμα, πράγμα πὺ σημαίνει ὅτι κάποιον ἄλλο περαιτέρω γνώρισμα, κάποια ἄλλη περαιτέρω «ἐνέργειά του», τὸ νὰ ἐκπορεύει λόγου χάρι τὸ Πνεῦμα ἢ κάτι ἄλλο, εἶναι περιττὴ, μὴ ἀναγκαία καὶ αἶρει τὸ τέλειον καὶ πλήρες τῆς ὑπόστασής του.

Ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὑφίσταται καταπληκτικὴ ὁμοιότητα στὴν ὀρολογία μεταξὺ τῆς 38ης ἐπιστολῆς καὶ τοῦ λόγου «*Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*».

21. (GNO VII, 2, 42, 6-14 Callahan): «... οὐ συγχεομένης ἐφ' ἐκάστης τῶν ὑποστάσεων τῆς κατ' ἐξάιρετον ἐπιθεωρουμένης αὐταῖς ιδιότητος οὐδὲ τῶν γνωρισμάτων ἐν ἀλλήλοις ἀλλασσομένων, ὥστε τὸ σημεῖον τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἐπὶ τὸν υἱὸν ἢ τὸ πνεῦμα μετενεχθῆναι, ἢ τοῦ υἱοῦ πάλιν ἐνὶ τῶν προκειμένων ἐφαρμοσθῆναι, ἢ τὴν τοῦ πνεύματος ιδιότητα τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ ἐπιφαίνεσθαι, ἀλλ' ἐν τῇ κοινότητι τῆς φύσεως ἀκοινωνήτος ἢ τῶν διαζόντων θεωρεῖται διάκρισις».

22. (GNO VII, 2, 42, 22-25 Callahan): «κοινού δὲ ὄντος τῷ υἱῷ καὶ τῷ πνεύματι τοῦ μὴ ἀγεννήτως εἶναι, ὡς ἂν μὴ τις σύγχυσις περὶ τὸ ὑποκείμενον θεωρηθεῖη, πάλιν ἔστιν ἄμικτον τὴν ἐν τοῖς ιδιώμασιν αὐτῶν ἐξευρεῖν, ὡς ἂν καὶ τὸ κοινὸν φυλαχθεῖη καὶ τὸ ἴδιον μὴ συγχυθεῖη».

23. (GNO VII, 2, 42, 26-27 Callahan).

Παραθέτουμε τὸς ὄρους καὶ τὶς ἔννοιες:

ἀκοινώνητος	Ἐπ. 38 (85, 40), 331A, (GNO, 42, 13)
(ἐπ)αλλάσσω	Ἐπ. 38 (91, 42), 340A, (GNO, 42, 9)
ἄμικτος -ως	Ἐπ. 38 (84, 46), 329A, (GNO, 42, 24)
ἀσύγχυτος -ως	Ἐπ. 38 (84, 42-91), 329A, 337D, (GNO, 43, 10)
γνώρισμα	Ἐπ. 38 (83, 19-20-85, 35. 40-87,87), 328B, (GNO, 42, 8)
διάκρισις	Ἐπ. 38 (87, 84. 90), 333A, (GNO, 42, 14)
διαφορὰ	Ἐπ. 38 (83, 31-89, 48), 328C, 336B, (GNO, 42, 24)
ἐξαίρετος -	
κατ' ἐξαίρετον	Ἐπ. 38 (85, 35), 329D, (GNO, 42, 7)
ἐπιθεωρεῖν	Ἐπ. 38 (84, 43-85, 40-89, 7-92, 29), 329A, 331A, 336D, 340D, (GNO, 42, 7-8)
ἐπιφαίνειν	Ἐπ. 38 (83, 11-12-90, 8), 328B, 337B, (GNO, 42, 12)
ἐφαρμόζειν	Ἐπ. 38 (82, 25), 328A, (GNO, 42, 11, 19)
ιδιάζον	Ἐπ. 38 (82, 15-82, 27-84, 42-87, 87-89, 61-90, 13), 325C, 328A, 329A, 331A, 336C, 337A, (GNO, 42, 13)
ιδιαζόντως	Ἐπ. 38 (85, 38-89, 7)
ἴδιον	Ἐπ. 38 (90, 14), 337A, (GNO, 42, 20, 25)
ιδιότης	Ἐπ. 38 (85, 27. 41-89, 47. 49-91, 43-92, 29), 329C, 331A, 336B, 340A,C, (GNO, 42, 8-43, 10)
ιδίωμα	Ἐπ. 38 (83, 12), 328B, (GNO, 42, 27)
κοινόν	Ἐπ. 38 (81, 1-82, 16. 27, 30-69, 61), 325B, 333A, 336B,C, (GNO, 42, 25-43, 12)
κοινότης	Ἐπ. 38 (81, 8-82, 2-87, 86-99, 48. 62), 325B, 333A, 336B,C, (GNO, 42, 13)
προσμαρτυρεῖν	Ἐπ. 38 (89, 10), 326D, (GNO, 42, 2)
σημεῖον	Ἐπ. 38 (84, 42-85, 28. 34. 38-88, 36-90, 13, 908), 329A, 329C,D, 331A, 336A, 337AB, (GNO, 42, 9)
συγγεῖν	Ἐπ. 38 (87, 87), 333A, (GNO, 42, 6. 25)
συνημμένον -ως	Ἐπ. 38 (86, 65-87, 88. 90-89, 60-90, 9-10-91, 32), 331C, 333A, 336C, 337BD, (GNO, 42, 1)

Γ. Περὶ θεῶν ὀνομάτων Κεφ. Β' παρ. 3-5

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ «Περὶ θεῶν ὀνομάτων» ἔργου του ὁ συγγραφέας τῶν ἀρεοπαγитικῶν ἀντιπαρατίθεται μὲ τὸ ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ ἔνωση καὶ ἡ διάκριση στὴν Τριάδα. Ὁ Διονύσιος διαχωρίζει ἐξ ἀρχῆς σαφέστατα τὰ φυσικὰ ἀπὸ τὰ ὑποστατικὰ ιδιώματα. Τὰ πρῶτα ἀφοροῦν στὸ ἐνιαῖο, ἥτοι στὸ «κοινὸν καὶ ἠνωμένον»²⁴ τῆς θεότητος καὶ εἶναι λόγου χάρις ἡ «ὑπερούσιος ὑπαρξις, ἡ ὑπέρθεος θεότης, ἡ ὑπεράγαθος ἀγαθότης, ἡ πάντων ἐπέκεινα τῆς ἐπέκεινα πάντων ὅλης ιδιότητος ταυτότης, ἡ ὑπὲρ ἐναρχίαν ἐνότης...»²⁵.

Ἀντίθετα, τὰ δεύτερα θεμελιώνουν τὴ διάκριση μέσα στὴ θεότητα, τὴν ἀναφερόμενη στὰ διακεκριμένα ὀνόματα τοῦ Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, στὰ ὁποῖα δὲν χωρεῖ καμιά ἀντιστροφή ἢ ὁποιοδήποτε εἶδους κοινότητα²⁶. Τὰ θεῖα πρόσωπα ἔχουν μὲ ἰδιαίτερο τρόπο «ιδικῶς», «ἀκραιοφνῆ καὶ ἀκριβῆ τὴν ἀπ' ἀλλήλων ὑφισταμένην διάκρισιν», ἐπειδὴ κατὰ παραδόξο τρόπο εἶναι «ἠνωμένα τῇ διακρίσει καὶ τῇ ἐνώσει διακεκριμένα»²⁷. Ἡ ἔνωση τῶν ὑποστάσεων εἶναι ἔνωση τέλεια καὶ ταυτόχρονα «ἀμιγῆς καὶ οὐδενὶ μέρει συμπεφυρμένη»²⁸. Κάθε ὑπόσταση ξεχωριστὰ ἔχει ἐδραιωθεῖ «ἀμιγῶς καὶ ἀσυγχύτως»²⁹ σ' αὐτὴν τὴν τέλεια ἔνωση λόγῳ τοῦ προσγραφόμενου ἀποκλειστικὰ σὲ καθεμὴν χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος. Στὰ γνωρίσματα αὐτὰ δὲν χωρεῖ κανενὸς εἶδους ἀντιστροφή. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ Πατὴρ δὲν εἶναι Υἱὸς καὶ ὁ Υἱὸς Πατὴρ³⁰. Ὡς φορέας διάκρισης στὴν Τριάδα θεωρεῖται μόνο ἡ ὑπόσταση τοῦ Πατρὸς καλούμενη μοναδικὴ πηγὴ τῆς ὑπερουσίας θεότητος³¹. Τέλος, ἀπαράβατο ἀξίωμα γιὰ τὸν Διονύσιο εἶναι, προκειμένου νὰ διατηρεῖται ἡ διάκριση στὴν Τριάδα, νὰ διαφυλάσσεται μὲ εὐλάβεια

24. (II, 4, PTS 33, 126, 14-15 Suchla).

25. (II, 4, PTS 33, 126, 15-17 Suchla).

26. (II, 4, PTS 33, 125, 19-21 Suchla): «τὰ δὲ διακεκριμένα τὸ πατρὸς ὑπερούσιον ὄνομα καὶ χρῆμα καὶ υἱοῦ καὶ πνεύματος οὐδεμιᾶς ἐν τούτοις ἀντιστροφῆς ἢ ὅλως κοινότης ἐπεισαγομένης».

27. (II, 4, PTS 33, 127, 6-7 Suchla).

28. (II, 4, PTS 33, 127, 16-128, 1 Suchla).

29. (II, 4, PTS 33, 128, 9 Suchla).

30. (II, 4, PTS 33, 128, 10-12 Suchla).

31. (II, 4, PTS 33, 128, 11-12 Suchla).

κάθε ιδίωμα για καθεμιά χωριστὰ ἀπὸ τὶς ὑποστάσεις³².

Πέραν τῆς ἀπόλυτης σύμπτωσης τῶν θέσεων τοῦ συγγραφέα μὲ τοὺς καππαδόκες Πατέρες, ἄξια προσοχῆς καὶ ἐνδιαφέροντος τυγχάνει καὶ ἡ ἴδια ἢ παρόμοια ὀρολογία. Ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν ὑπὸ ἐξέταση κειμένων ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Διονύσιος χρησιμοποιεῖ ὅπως οἱ Καππαδόκες, μὲ κάποιες παραλλαγές, τοὺς ἐξῆς ὄρους:

ἀντιστρέφειν ³³	(128, 11)
ἀντιστροφή	(125, 20)
ἀμιγῆς	(127, 20)
ἀμιγῶς	(127, 12-128, 5. 9)
ἀσυγχύτως	(128, 9)
διακεκριμένος	(125, 19.21-127, 7)
διάκρισις	(126, 4. 12-127, 7)
(τό) ἠνωμένον	(126, 14)
ιδιότης	(126, 17)
τὸ κοινόν	(126, 15)
κοινότης	(125, 20)
τὰ οἰκεία ³⁴	(128, 13)
συγγεῖν	(125, 7)
φυλάττειν ³⁵	(128, 12)

Ἡ ταυτότητα καὶ πολλὲς φορὲς ὁμοιότητα στὴν ὀρολογία, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ ἀταλάντευτη στάση τοῦ Διονυσίου στὴν ἰδέα τῆς μὴ ἐναλλαγῆς - ἀντιστροφῆς τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων καὶ αὐτῆς τῆς μοναρχίας τοῦ Πατρὸς ὡς φορέα ταυτόχρονα τῆς διάκρισης καὶ ἐνότητος στὴν Τριάδα, ἀποδεικνύουν τὴν στενὴ σύνδεση τοῦ Διονυσίου μὲ τὴ θεολογία τῶν καππαδοκῶν Πατέρων, τῆς ὁποίας βασικὰ στοιχεῖα διατηροῦνται ἀπαράλλακτα καὶ στὸν θεολογικὸ στοχασμὸ (ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω) τοῦ ἁγίου Φωτίου. Μὲ βάση αὐτὲς τὶς διαπιστώσεις ἡ ἄποψη τῆς διακεκριμένης ἐρευνητικῆς τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου *Y. de Andia* ὅτι ἡ

32. (II, 4, PTS 33, 128, 12-13 Suchla).

33. Πρβλ. (GNO VII, 2, 43, 6 Callahan).

34. Ἐπ. 38, 3 (83, 19-20 Courtonne): «διὰ τῶν οἰκείων γνωρισμάτων».

35. Πρβλ. (GNO VII, 2, 42, 25 Callahan).

θεολογία τοῦ Διονυσίου εἶναι ξένη πρὸς τὴν τριαδολογικὴ θεολογικὴ ἀνάπτυξη πρὶν τὴν δευτέρη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, εἶναι κατὰ τὴν ἐκτίμησή μας ἀστήρικτη³⁶. Πολὺν περισσότερο, ὅταν αὐτὴ ἐπικαλεῖται μόνο μορφολογικὲς διαφορὲς, ὡς πρὸς τοὺς ὄρους γιὰ παράδειγμα τῆς «συνάφειας», τῆς «κοινωνίας» καὶ τοῦ «ὁμοουσίου», οἱ ὁποῖοι δὲν χρησιμοποιοῦνται στὰ ὑπὸ ἐξέταση κεφάλαια ἀπὸ τὸν Διονύσιο³⁷.

Πέραν αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι ἡ *Y. de Andia* δὲν ἔχει λάβει ὑπόψη στὴν ἀνάλυσή της τὸ μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν τρίτο λόγο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*, ὅπου καὶ ἐκεῖ φαίνεται ἐναργῶς ἡ μορφολογικὴ³⁸, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἡ οὐσιαστικὴ ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου σύμπτωση τοῦ Διονυσίου μὲ τοὺς Καππαδόκες. Τέλος, μία ἀκόμη σημαντικὴ παρατήρηση: Ἡ μὴ χρησιμοποίησις ἀπὸ τὸν Διονύσιο τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος» γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς σχέσης μεταξὺ τῶν ὑποστάσεων, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν *Y. de Andia* θὰ ἦταν ἀσύμβατος μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς θεότητος ὡς ὑπερούσιας³⁹, δὲν πρέπει νὰ ὀδηγεῖ στοὺς λανθασμένους συμπεράσματα ὅτι ἡ τριαδολογία τοῦ συγγραφέα τῶν ἄρεοπαγιτικῶν ἀφίσταται αὐτῆς τῶν Καππαδοκῶν. Μία τέτοια διαπίστωση θὰ ἦταν παραπλανητικὴ, ἐὰν δὲν προσέχαμε τὰ ἐξῆς δεδομένα: «Τὸ «ὁμοούσιο»⁴⁰ τῶν προσώπων στὴν ἐποχὴ τοῦ Διονυσίου δὲν βρίσκεται στοὺς ἐπίκεντρο τοῦ θεολογικοῦ προβληματισμοῦ, ἀποτελεῖ δηλαδὴ ἤδη ἀπὸ καιρὸ λελυμένο θεολογικὸ ζήτημα. Πέραν αὐτοῦ, ὀφείλει κανεὶς νὰ συνειδητοποιήσει τὸ γεγονός ὅτι ὁ ὄρος χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Καππαδόκες σὲ συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ πρὸς ἀντιμετώπιση ἐνὸς ἐιδικοῦ προβλήματος, αὐτοῦ τῆς σχέσης τῶν θείων προσώπων καὶ δὴ προκειμένου νὰ ἀποσαφηνισθεῖ καὶ νὰ ἐκφρασθεῖ ἡ ἐνότητα τῆς φύσεώς τους. Ἡ χρησιμοποίησις ἀπὸ τοὺς Καππαδόκες τοῦ ἐν λόγω ὄρου ἢ, γιὰ παράδειγμα, πολὺ περισσότερο αὐτοῦ τοῦ «ὄντως ὄντος» πρὸς χαρακτηρισμὸ τοῦ θείου δὲν συνεπάγεται μείωσις τῆς ὑπεροχῆς Του. Στὴ συνείδηση τῶν καππαδοκῶν Πατέ-

36. Πρὸβλ. *La théologie trinitaire de Denys l' Aréopagite* StP 32 (1977) 279-301, 299.

37. Πρὸβλ. στὸ ἴδιο, σ. 297, 299.

38. Βλ. ἀν. ὑπ. 32, 34.

39. Πρὸβλ. *La théologie trinitaire* 1977, σ. 282.

40. Σχετικὰ μὲ τὴν Θεολογία τῆς ἐννοίας τοῦ «ὁμοουσίου» βλέπε τὴ διεισδυτικὴ μελέτη τοῦ Ν. Ξεξάκη, *Ἡ Θεολογία τοῦ Ὁμοουσίου. Συμβολὴ εἰς τὴν περὶ τοῦ ἐν τριάδι Θεοῦ ὀρθόδοξον διδασκαλίαν*. Ἀθήνα 2003.

ρων τὸ θεῖο ἴσονται «ἐπέκεινα τῆς οὐσίας»⁴¹, ὅπως καὶ στὸν Διονύσιο. Παρὰ ταῦτα οἱ Καππαδόκες ζοῦν σὲ μία περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία τὸ τριαδικὸ Δόγμα δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκρυσταλλωθεῖ καὶ τὸ ζήτημα τῆς ὁμοτιμίας τῆς φύσης τῶν θείων προσώπων βρίσκεται στὸ προσκηνίον τῶν θεολογικῶν συζητήσεων. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο εἶναι φειδωλοὶ στὴ χρήση μιᾶς τέτοιου εἴδους ἰσχυρῆς ἀποφατικῆς θεολογίας πρὸς ἔξαρση τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ. Δὲν θὰ ἦταν συμβατὴ μὲ τὴν ὀρολογία τῆς ἐποχῆς τους καὶ πολὺ περισσότερο δὲν θὰ ἦταν ἀνεκτὴ ἀπὸ τὴν περιορῶσα θεολογικὴ ἀτμόσφαιρα. Ἀντίθετα, ὁ Διονύσιος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐκφράζεται πιὸ ἐλεύθερα καὶ νὰ χρησιμοποιοῦ ἰσχυροὺς ἀποφατικοὺς ὄρους (ὑπερούσιος) σὲ μία περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ χριστιανισμοῦ μὲ τὴν νεοπλατωνικὴ διάνοησι εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονη. Τὸ γεγονός ὅτι στὴ συγκεκριμένη συνάφεια ὁ Διονύσιος δὲν ἀναφέρει τὸν ὄρο «ὁμοούσιος» δὲν ἔχει κατὰ τὴν γνώμη μας ἰδιαίτερη βαρῦτητα. Ἀντίθετα, αὐτὸ πού ἔχει θεμελιώδη σημασία καὶ πρέπει πάνω ἀπὸ ὅλα νὰ σημειωθεῖ, εἶναι σὲ τί ἐδράζει ὁ Διονύσιος τὴν ἐνότητα τῆς φύσης τῶν τριαδικῶν προσώπων. Καὶ αὐτὸ συνδέεται μὲ τὴν ἰδέα τῆς ὑπόστασης τοῦ Πατρὸς ὡς μοναδικῆς ἀρχῆς μέσα στὴν Τριάδα. Ἡ πατρικὴ δηλαδὴ ἐνιαία καὶ ἀπλὴ ἀρχὴ προβάλλουσα, ὁμοτίμως καὶ ὁμοταγῶς⁴² (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε καὶ τὴν ὀρολογία τοῦ Φωτίου) τὰ δύο αἰτιατὰ θεμελιώνει τὴν ἐνότητα τῆς αὐτῆς οὐσίας τῶν προσώπων στὴν Τριάδα. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τῆς μοναρχίας τοῦ Πατρὸς ἀποτελεῖ ἀπαράβατο ἀξίωμα καὶ διέπει τὴν θεολογία ὄλων τῶν Πατέρων τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Δ. Ἡ «Περὶ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγία»

Στὴν «Περὶ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγία» ὁ ἱερός Φώτιος προβάλλει μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία του σθεναρὰ τὸ «ἀκίνητον»⁴³, «ἀκοινωνήτον»⁴⁴, «ἀμετάπτωτον»⁴⁵ τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων, μέσῳ τῶν ὁποίων

41. Πρβλ. Γρηγ. Ναζ., Λόγος 22, 14 (SC 250, 206, 19-20 Gallay).

42. Πρβλ. «Μυσταγωγία», 3, 53, PG 102, 281C, 332A.

43. «Μυσταγωγία», 35, PG 102, 316A. Πρβλ. Γρηγ. Ναζ., Λόγος 39, *Εἰς τὰ Φῶτα*, 12 (SC 358, 174, 17-176, 23 Moreschini).

44. «Μυσταγωγία», 9, PG 102, 289A. Πρβλ. Γρηγ. Ναζ., Λόγος Γ' *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*, (GNO VII, 2, 42, 12-14 Callahan).

45. «Μυσταγωγία», 9, PG 102, 289A.

θεμελιώνεται ἢ μεταξὺ τῶν θείων ὑποστάσεων ὑφισταμένη διάκριση στὴν Τριάδα. Τὰ ὑποστατικά ιδιώματα ὑποδηλώνουν καὶ ἐκφράζουν τοὺς διακεκριμένους τρόπους ὑπαρξης τῶν τριαδικῶν ὑποστάσεων καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο διαμορφώνουν τὸν ιδιαίτερο χαρακτήρα καθεμιᾶς ξεχωριστά. Στὸ γεγονός, γιὰ παράδειγμα, ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Πατέρα, σ' αὐτὸ τὸ γεγονός καθίσταται ἀντιληπτὴ καὶ γνωρίζεται ἡ ἰδιαιτερότητά Του, ὅπως καὶ αὐτὴ τοῦ Υἱοῦ, στὸ ὅτι δηλαδὴ μόνος αὐτὸς γεννᾶται ἀπὸ τὸν Πατέρα⁴⁶. Τὰ ὑποστατικά ιδιώματα πρέπει νὰ παραμένουν καὶ νὰ διατηροῦνται ἀσύγχυτα, διότι μόνον τότε διαφυλάσσεται τὸ «ἰδιοὑπόστατον» κάθε προσώπου ξεχωριστά: «ἕκαστον μὲν πρόσωπον τῆς ὁμοουσίου καὶ θεαρχικῆς Τριάδος ἀφράστω λόγῳ εἰς κοινωνίαν μὲν ἀδιάστατον συνάπτονται τῇ φύσει, κατὰ δὲ τὸν τῆς ὑποστάσεως λόγον ἀμετάβλητον φυλάττουσι ἀλλήλαις τὸν τῶν ιδιωμάτων χαρακτήρα· οὐ γὰρ χώραν δίδωσιν ἐν αὐτοῖς τὸ συγκεχυμένον ἐπελθεῖν ἢ διάκρισις, ἅπαγε, ἀλλ' ὥσπερ οὐδένα μερισμὸν ἢ διαίρεσιν ἢ κατὰ φύσιν κοινωνία παραδέχεται, οὕτως οὐδὲ τὸ ἐξ ὧν ἐκάστη τῶν τριῶν χαρακτηρίζεται, οὐμενοῦν εἰς οὐδεμίαν σύγχυσιν οὐδαμοῦ ἀναφύρεται»⁴⁷. Ὡς ἐκ τούτου πρόκειται σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι γιὰ μία «ἀσύγχυτον ἔνωσιν» τῶν τριῶν ὑποστάσεων, ἢ ὅποια ἐδράζεται σὲ διακριτὲς ἐνδοτριαδικὲς σχέσεις, δηλαδὴ τῆς γέννησι καὶ τῆς ἐκπόρευσι⁴⁸. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα προάγονται ὁμοτίμως ἀπὸ τὴν κοινὴ τους ἀρχή, τὸν Πατέρα, ὁ μὲν «γεννητῶς», τὸ δὲ «ἐκπορευτῶς», αὐτὸ συνιστᾷ τὸ ιδιαίτερο προνόμιο, τὴν ἰδιαίτερον χάριν ποὺ ἀπολαμβάνει κάθε πρόσωπο ξεχωριστά. Ἐὰν τώρα προκληθεῖ κάποιοι εἶδους μεταβολὴ ἢ προσθήκη, ἢ πάλι εἰσαχθεῖ κάποια ἄλλου εἶδους σχέση, ὥστε λόγου χάριν ὁ Υἱὸς νὰ προάγει κάποιο ἄλλο πρόσωπο τῆς αὐτῆς φύσις, τότε νοθεύεται τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο, ἐν προκειμένῳ τῆς υἰότητι⁴⁹.

46. «Μυσταγωγία», 32, PG 102, 331A: «... ἐν ᾧ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα, ἡ ἰδιότης ἐπιγινώσκειται αὐτοῦ, ὡσαύτως δὲ καὶ ἐν ᾧ γεννᾶται ὁ Υἱὸς, ἡ τοῦ Υἱοῦ».

47. «Μυσταγωγία», 46, PG 102, 324B.

48. Στὴν προσπάθεια ἐδραίωσις καὶ θεμελίωσις τῆς ἰδέας τῆς «ἀσύγχυτου ἐνώσεως» ἐντοπίζει ὁ Chr. Marksches τὸ σημεῖο ἐνότητις τῆς καππαδοκιανῆς τριαδολογικῆς σκέψης. Πρβλ. Alta Trinita Beata (ἐνθ. ἀνωτ. ὑπ. 4), 208-209. Πρβλ. Naz., Λόγος 31, 9 (SC 250, 292, 13 Gallay): «... ἵνα τὸ ἀσύγχυτον σφύζεται τῶν τριῶν ὑποστάσεων ἐν τῇ μιᾷ φύσει τε καὶ ἀξίᾳ τῆς θεότητος». Πρβλ. καὶ Μεγ. Βασιλείου, Ἐπιστολὴ 236, 6 (CUFr III, 53, 1-11 Courtonne).

49. «Μυσταγωγία», 46, PG 102, 324BC-325A.

Τὰ ὑποστατικά, λοιπόν, ιδιώματα εἶναι ἐκεῖνα, διὰ τῶν ὁποίων «τὴν ἐν τῇ Τριάδι θεολογοῦμεν διάκρισιν» καὶ δὲν ἀφοροῦν σὲ γνωρίσματα τῆς φύσης, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας κηρύττεται ἡ κοινωνία τῶν θείων προσώπων⁵⁰. Γιὰ τὸν Φώτιο εἶναι ἀναγκαῖος ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ φυσικῶν, ὅπως λόγου χάρη τὸ «αἶδιον, τὸ τῆς οὐσίας ὑπερούσιον, τὸ ἀσώματον...»⁵¹, καὶ ὑποστατικῶν ιδιωμάτων, τὰ ὁποῖα προσγράφονται σὲ κάθε ὑπόσταση ὡς ἀποκλειστικὸ γνώρισμα καθεμιᾶς. Κατὰ τὸν Φώτιο ὅ,τι εἶναι κοινόν, ἤτοι ἀνάγεται στὴ φύση, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἴδιο καὶ τὸ ἀντίστροφο. *Tertium non datur*⁵². Ἔτσι, τὸ «ἐκπορεύειν - προβάλλειν» τὸ Πνεῦμα συνιστᾷ ἀποκλειστικὸ ἰδίωμα τοῦ Πατρὸς, ἀμεταβίβαστο καὶ ἀκοινοποίητο. Στὴν περίπτωση ποὺ θὰ κοινοποιηθεῖ τὸ χαρακτηριζόν τὴν ὑπόσταση τοῦ Πατρὸς ἰδίωμα, τότε αὐτὸ τὸ γεγονὸς θὰ ἔχει τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:

1) Θὰ καταλυθεῖ τὸ «ἀμετάπτωτον» τῶν ιδιωμάτων, ἤτοι μὲ τὴν κοινοποίηση τοῦ προσωπικοῦ ιδιώματος τοῦ Πατρὸς στὸν Υἱό, ὁ Πατὴρ θὰ μετατραπεῖ σὲ «ψιλὸν ὄνομα» καὶ θὰ γίνει συναλοιφή σ' ἓνα πρόσωπο τῶν ὑποστάσεων τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Κάτι τέτοιο φέρνει στὸ προσκήνιο τὴν ἀποψη τοῦ Σαβέλλιου ἢ καλύτερα ἓνα ἄλλο ἡμισαβέλλειο τέρας⁵³.

50. «Μυσταγωγία», 47 PG 102, 325C.

51. «Μυσταγωγία», 6, PG 102, 288A.

52. «Μυσταγωγία», 30, PG 102, 316AB: «Εἰ πᾶν ὃ μὴ ἐστὶ κοινὸν τῆς παντοκρατορικῆς καὶ ὁμοουσίου καὶ ὑπερφυσῆς Τριάδος, ἐνὸς ἐστὶ μόνου τῶν τριῶν οὐκ ἐστὶ δὲ ἢ τοῦ Πνεύματος προβολὴ κοινὴ τῶν τριῶν, ἐνὸς ἄρα καὶ μόνου ἐπὶ τῶν τριῶν». Πρβλ. Μ. Ὁρφانوῦ, *The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers*, Ἀθήνα 1979, σ. 54. Πρβλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἱερόν Φώτιον*, Ἀθήνα 1979.

53. «Μυσταγωγία», 9, PG 102, 289A: «... καὶ ὁ Πατὴρ ψιλὸν ἂν εἴη περιλειπόμενον ὄνομα, κοινοποιηθέντος ἤδη τοῦ χαρακτηριζόντος αὐτὸν ιδιώματος καὶ εἰς ἓν πρόσωπον τῶν δύο συναλειφομένων θεαρχικῶν ὑποστάσεων, καὶ ἀναβλαστήσει πάλιν ἡμῖν ὁ Σαβέλλιος, μᾶλλον δὲ τι τέρας ἕτερον ἡμισαβέλλειον». Πρβλ. Μ. Ὁρφانوῦ, *The procession*, σ. 55, P. Gemeinhardt, *Die Filioque-Kontroverse* 2002, σ. 280. Πρβλ. Γρηγ. Νύσσης, *Κατὰ Εὐνομίου Α' 499* (GNO I, 170, 20-27 Jaeger): «ὡς ἂν, οἶμαι, διὰ τῶν εἰρημένων τῆς ἐφ' ἐκατέρᾳ τῶν αἰρέσεων παρατροπῆς ὃ τῆς πίστεως καθαρεῖται λόγος, μήτε τοῦ Σαβέλλιου χώραν ἔχοντος εἰς σύγχυσιν ἄγειν τὴν τῶν ὑποστάσεων ἰδιότητα, φανερῶς τοῦ μονογενοῦς ἑαυτὸν ἀπὸ τοῦ πατρὸς διακρίνοντος ἐν τῷ εἰπεῖν [Ἰω. 10, 30: Ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἐν ἐσμεν], μήτε τοῦ Ἀρείου τὸ ξένον τῆς φύσεως κατασκευάζειν ἰσχύοντος τῆς ἀμφοτέρων ἐνόητος οὐ προσιεμένης τὴν κατὰ φύσιν διαίρεσιν». Πρβλ.

2) Παραπλήσιο μὲ τὸν προαναφερθέντα συλλογισμό εἶναι καὶ τὸ ἐξῆς: Ἐὰν τὰ ιδιώματα τῶν ὑποστάσεων μεταπίπτουν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο καὶ ἐναλλάσσονται, τότε καὶ τὸ ἰδίωμα τοῦ Υἱοῦ, ὅτι δηλαδὴ γεννᾶται, θὰ μεταβληθεῖ σὲ ἰδίωμα τοῦ Πατρὸς, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ Πατὴρ θὰ δεχθεῖ τὴν γέννηση⁵⁴!

3) Ἐπιπλέον, σὲ σχέση πρὸς τὰ κύρια ιδιώματα, ὅταν κάποιος ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἰδιαίτερο γνώρισμα μιᾶς ὑπόστασης, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐφαρμοσθεῖ καὶ σὲ κάποια ἄλλη. Αὐτὸ συμβαίνει, διότι ἀπὸ τὴ στιγμή πού κάποιος ὄν κατέχει ἐξ ἀρχῆς κάποιο ἀποκλειστικὸ προσωπικὸ ἰδίωμα, ἐὰν παράσχει σὲ κάποιον ἄλλο (ὄν) τὴ δυνατότητα νὰ μετέχει σ' αὐτὸ τὸ ἰδίωμά του, τότε αὐτὸ τὸ ὄν χάνει τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς ὑπαρξῆς του καὶ ἀνάγεται στὴν ἔννοια τῆς φύσης. Ἄν τὸ ἐξ ἀρχῆς ἀναγνωρισμένο ἰδίωμα τοῦ Πατρὸς, ἦτοι νὰ εἶναι αἴτιος τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος, αὐτὸ τὸ ἰδίωμα μεταφέρεται, ἐκχωρεῖται καὶ στὸν Υἱό, τότε ἡ ὑπόσταση τοῦ Πατρὸς θὰ μεταβληθεῖ σὲ φύση καὶ θὰ χάσει τὸ ἰδίωμα τοῦ νὰ εἶναι αἰτία⁵⁵.

4) Ἐάν, πάλι, ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, γνώρισμα ἰδιαίτερο τοῦ Πατρὸς, ἐφαρμοσθεῖ στὸν Υἱό, ὄχι ὁμως καὶ στὸ Πνεῦμα, τότε Αὐτὸ θὰ ἀποδειχθεῖ ἑτεροφυές, καθότι δὲν θὰ μετέχει ἑνὸς φυσικοῦ πιά ιδιώματος, τὸ ὁποῖο μοιράζονται ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός⁵⁶. Περαιτέρω, προ-

ἐπίσης, Κατὰ Εὐνομίου Β' 38/39 (237, 18-21): «... ἡ παραμένοντες τοῖς ἐγνωσμένοις περὶ ταύτης τῆς φωνῆς Σαβελλίω συνθήσονται· οὐ γὰρ ἔστιν ὅπως ἡ τῶν ὑποστάσεων διαφορὰ τὸ ἀσύγχυτον ἔξει, μὴ τῶ γεννητῶ διαστελλομένη πρὸς τὸ ἀγέννητον».

54. «Μυσταγωγία», 18, PG 102, 297AB: «Εἰ τὸ ἴδιον τοῦ Πατρὸς εἰς τὴν ιδιότητα μεταβάλλεται τοῦ Υἱοῦ, καὶ τὸ ἴδιον δηλονότι τοῦ Υἱοῦ εἶη ἂν εἰς τὴν ιδιότητα μεταβαλλόμενον τοῦ Πατρὸς».

55. «Μυσταγωγία», 19, PG 102, 297BC: «καθόλου δὲ ἐπὶ πάντων τῶν κυρίως ἰδίων, ἐπεὶδ' ἂν τι τούτων κατὰ τινος πραγματικῶς ὑπόστασεως ἀπὸ τοῦ πρώτως ἐξιδιωσομένου μεταλαμβάνομενον ἀληθεύει, ... ἐκεῖνο δὴ τὸ παρέχον ἑτέρω μετέχειν τοῦ ιδιώματος, εἰς λόγον ὁρῶμεν ἀναγόμενον φύσεως. Εἰ οὖν, ὅπερ ἦν ἴδιον ἀπ' ἀρχῆς ἐγνωσμένον τοῦ Πατρὸς, τοῦτο δίδωσιν ἡ τόλμα παρεῖναι καὶ τῶ Υἱῶ... ἀκόλουθον δ' ἄρα ἦν... τοῦ Πατρὸς καὶ αὐτὴν γε παντελῶς τὴν ὑπόστασιν εἰς φύσιν ἀναλῦσαι καὶ τὸ αἴτιον ὅλως περιελεῖν τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων».

56. «Μυσταγωγία», 17, PG 102, 296AB: «... ἅπαν κυρίως ἴδιον τινος ἐπὶ δύο τινῶν ἀπ' ἐκείνου πραγματικῶς λαμβανόμενον, καὶ κατὰ θατέρου (τοῦ Υἱοῦ) μὲν ἀληθῶς λεγόμενον, κατὰ δὲ τοῦ ἑτέρου (τοῦ Πνεύματος) οὐκέτι, ἑτεροφυῆ τὰ προτεθέντα δεικνυσιν». Πρβλ. στὸ ἴδιο, 34, 313BC.

έκταση τοῦ προηγούμενου θὰ εἶναι ὁ ἀπόλυτος ὑποβιβασμὸς τῆς φύσης τοῦ Πνεύματος σὲ σχέση μὲ τὶς δύο ἄλλες ὑποστάσεις καὶ ιδιαίτερα τὴν πατρική. Καὶ αὐτὸ θὰ συμβεῖ, διότι τὸ Πνεῦμα λόγω τῆς διπλῆς ἐκπόρευσης⁵⁷ θὰ διαστέλλεται ἀπὸ τὸν Πατέρα μὲ περισσότερα γνωρίσματα ἀπὸ ὅσα ὁ Υἱός.

5) Πέραν αὐτοῦ, ἐὰν ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀνήκει στὰ κοινὰ φυσικὰ ιδιώματα τῆς Τριάδος, τότε ἐξαιτίας τῆς ὁμοουσιότητας τοῦ Πνεύματος πρὸς τὰ ἄλλα δύο πρόσωπα θὰ ὀδηγηθοῦμε στὸν παραλογισμό ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μερίζεται καὶ συμμετέχει τὸ ἴδιο αἰτιωδῶς στὴν προαγωγή τοῦ ἑαυτοῦ του, πέραν τῆς ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ προβολῆς⁵⁸.

6) Ἐὰν πάλι κινοῦνται οἱ ιδιότητες, καὶ ἡ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος μεταβαίνει καὶ στὸν Υἱό, προβάλλεται ἀναγκαστικὰ τὸ ἐρώτημα, τί εἶδους εἶναι αὐτὴ ἡ ἐπιπλέον ἐκπόρευση; Εἶναι ἀντίθετη μὲ αὐτὴ πού διενεργεῖται ἀπὸ τὸν Πατέρα ἢ ἴδια; Ἐὰν δεχθοῦμε τὸ πρῶτο, τότε ὀδηγοῦμαστε σὲ συνδυασμὸ δηλαδὴ στὴν ὑπαρξὴ δύο ἀντιτιθέμενων μεταξὺ των αἰτίων καὶ περιπίπτουμε στὴν αἴρεση τοῦ Μάνεντος καὶ τοῦ Μαρκίωνος⁵⁹. Ἐὰν δεχθοῦμε τὴν δευτέρη ἐκδοχή, τότε ὀδηγοῦμαστε σὲ συναλοιφή τῶν ὑποστάσεων τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ (Σαβέλλιος)⁶⁰.

7) Τέλος, ἡ κοινοποίηση (μετακίνηση) τῆς ιδιότητος τοῦ αἰτίου, ἢ ὅποια εἶναι ὑποστατική, προσωπική ιδιότητα τοῦ Πατέρα⁶¹, καὶ στὸν Υἱὸ θὰ ὀδηγήσει ἀναπόφευκτα στὴν παραδοχὴ δύο αἰτίων καὶ ἀρχῶν στὴν

57. «Μυσταγωγία», 32, PG 102, 313AB: «ἐκπορεύεται δέ... καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, πλείοσιν ἄρ' ιδιώμασιν διαστέλλεται τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς, ἢ περὶ ὁ Υἱός. Ἡ μὲν γὰρ πρόοδος ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς, εἰ καὶ τὸ μὲν πρόεισι γεννητῶς, τὸ δὲ ἐκπορευτῶς, ἀλλ' οὐκ ἐπίσης αὐτῶν ἐκότερον ἀφορίζει τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἀποδιαστέλλεται δὲ τὸ Πνεῦμα καὶ δευτέρα διαφορᾶ, ἢν αὐτῶ τὸ διπλοῦν τῆς ἐκπορεύσεως προξενεῖ· εἰ δὲ πλείοσι διαφοραῖς διαστέλλεται τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα ἢ περὶ ὁ Υἱός, ἐγγυτέρω ἂν εἴη τῆς πατρικῆς οὐσίας ὁ Υἱός, καὶ διπλῶν ὄντων ιδιωμάτων τῶν ἀφοριζόντων τὸ Πνεῦμα θατέρω τούτων ὑποβεβηκέναι τοῦ Υἱοῦ τῆς ὁμοφυοῦς πρὸς τὸν Πατέρα συγγενείας τὸ ἰσότημον δυσφημηθήσεται Πνεῦμα...».

58. «Μυσταγωγία», 6, PG 102, 288B: «ἐστὶ δέ... ἡ τοῦ Πνεύματος ἐκπόρευσις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ κοινόν, εἴη ἂν καὶ τὸ Πνεῦμα εἰς τὴν τοῦ Πνεύματος ἐκπόρευσιν μερίζομενον, καὶ τὸ μὲν αὐτοῦ προάγον, τὸ προαγόμενον...».

59. «Μυσταγωγία», 35, PG 102, 316A.

60. «Μυσταγωγία», 9, PG 102, 289AB.

61. Πρβλ. «Μυσταγωγία», 15, PG 102, 294AB.

Τριάδα⁶². Τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ καταργεῖ τὴν «πολυῦμητον» μοναρχία καὶ εἰσάγει δυαρχία⁶³. Μία τέτοια ἐκδοχὴ λυμáίνεται τὴν ἐνότητα τῆς Τριάδας καθότι ἀντιβαίνει στοῦ ἀξίωμα περὶ τοῦ ἀπόλυτα ἀπλοῦ καὶ ἐνιαίου χαρακτήρα τῆς ἐννοίας τῆς ἀρχῆς. Κατὰ τὸν Φώτιο ἡ ἀρχὴ στὴν Τριάδα εἶναι μία καὶ ἀμέριστη⁶⁴. Ἡ ἀποδοχὴ δύο αἰτίων σημαίνει αὐτόματα διάσπαση καὶ τομὴ τῆς ἀρχῆς σὲ δυάδα⁶⁵ καὶ ἀναγκαστικὰ αἶρει τὸ ἀμερὲς καὶ ἐνιαῖο τῆς θείας φύσης. Ἡ κατατομὴ δὲ τῆς ἀρχῆς θὰ ἐπεκαθεῖ ὑποχρεωτικὰ σὲ ὅλη τὴν Τριάδα, πρῶγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι τὸ ἰδίωμα τοῦ αἰτίου θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ κατὰ ἴσο τρόπο καὶ σὲ τρίτο πρόσωπο, δηλαδὴ καὶ στοῦ Πνεῦμα⁶⁶. Ὁ Φώτιος συμπληρώνει ὅτι ἡ ἀποδοχὴ καὶ δευτέρου αἰτίου καταστρέφει τὴν ἐννοια τῆς ἀπλότητος τῆς ἀρχῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἐξῆς ἄποψη: Ὅτι σὲ μία τέτοια περίπτωση στὴν Τριάδα θὰ διακρίνονταν δύο ἀρχές, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία θὰ κατεῖχε τὸ ἀναρχο, ἐνῶ ἡ ἄλλη θὰ ἐνεῖχε τὸ παρηλλαγμένο καὶ τὸ διάφορο, ἐφόσον ταυτόχρονα θὰ ἦρχε καὶ θὰ ἦρχετο καὶ θὰ μετακινεῖτο μὲ τὴ διαφορὰ τῶν σχέσεων⁶⁷.

Ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη μπορεῖ κανεὶς νὰ σημειώσῃ ὅτι ὁ Φώτιος χρησιμοποιεῖ συχνὰ βασικούς «τεχνικούς» ὄρους, οἱ ὁποῖοι συναντῶνται μὲ μεγάλη εὐρύτητα στὰ ἔργα τῶν καππαδοκῶν Πατέρων. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποδεικνύεται ἡ ἀκολουθία, συνέχεια καὶ συνέπεια τῆς πατερικῆς σκέψης ὡς πρὸς τὴν ἀνάλυση τοῦ τριαδικοῦ δόγματος.

Παραθέτουμε ἀμέσως παρακάτω τὴν χρησιμοποιούμενη ἀπὸ τὸν Φώτιο ὀρολογία:

ἀδιάστατος κοινωνία⁶⁸

«Μυσταγωγία», 46, (324B)

62. Πρβλ. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀκυληῖας Μητροπολίτην 8, PG 102, 801C: «Τοῖς γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ πανάγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι δογματίζουσι δύο πάντως αἷτια καὶ ἀρχαὶ συνεισέρχονται». Πρβλ. καὶ Ἐπιστολὴν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικούς θρόνους 18, PG 102, 729B.

63. Πρβλ. «Μυσταγωγία», 11, PG 102, 292AB.

64. Πρβλ. Αὐτόθι, 53, PG 102, 332A: «ἐξ ἐνός καὶ ἀμερίστου αἰτίου πρὸ αἰώνων τε καὶ ὁμοταγῶς ἐκατέρω ἢ πρόοδος».

65. Πρβλ. Αὐτόθι, 12, PG 102, 292BC.

66. Πρβλ. Αὐτόθι, 12, PG 102, 292C.

67. Πρβλ. Αὐτόθι, 14, PG 102, 293A.

68. Πρβλ. Ἐπ. 38, 4 (I 85, 24-25 Courtonne), 329C: «τοῦ Υἱοῦ μὲν ἤρηται (τὸ Πνεῦμα) ᾧ ἀδιαστάτως συγκαταλαμβάνεται», 4 (85, 48-50), 331A: «ἀλλὰ τινα συνεχῆ

ἀμετάπτωτον ⁶⁹	»	9, (289A)
ἀναχέειν ⁷⁰	»	16, (292A)
ἀντιστροφή ⁷¹	»	19, (297B)
τὸ ἀπαράλλακτον ⁷² (τῆς φύσεως)		51, (329B)
ἀφορίζειν ⁷³	»	32, (313B)
διαίρεσις ⁷⁴	»	10, 46 (292A), (323B)
διάκρισις ⁷⁵	»	46, 47 (324B), (325C)
δια(μένειν) ⁷⁶	»	46, (324BC)
(ἀπο)διαστέλλειν ⁷⁷	»	32, (313AB)
διαφορὰ ⁷⁸	»	32, (313A)
ἐνθεωρεῖν ⁷⁹	»	6, 10 (288A), (292A)
ἐφαρμόζειν ⁸⁰	»	17, (296C)
ἠνωμένον ⁸¹	»	22, (301B)

καὶ ἀδιάσπαστον κοινωνίαν ἐν αὐτοῖς θεωρεῖσθαι», 4 (86, 59-62), 331B: «οὔτε διαστήματός τινος ἀνυποστάτου κενότης, ἥτις κεχηγνέναι ποιεῖ τῆς θείας οὐσίας τὴν πρὸς ἑαυτὴν ἄρμονίαν, τῇ παρενθήκῃ τοῦ κενοῦ τὸ συνεχῆς διαστέλλουσα», 7 (90, 9-10), 337B: «τὸ γνήσιον τε καὶ ἀδιάστατον καὶ συνημμένον τῆς τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα σχέσεως...».

69. Πρβλ. Γρηγ. Ναζ., Λόγος 39, *Εἰς τὰ Φῶτα*, 12 (SC 358, 174, 19-176, 23 Moreschini): «οὔτε τοῦ Πνεύματος ἢ εἰς Πατέρα μεταπίπτοντος ἢ εἰς Υἱόν, ὅτι ἐκπεόρεται καὶ ὅτι Θεός... ἢ γὰρ ιδιότης ἀκίνητος. Ἡ πῶς ἂν ιδιότης μένοι, κινουμένη καὶ μεταπίπτουσα;». Πρβλ. καὶ Ἰω. Δαμασκηνοῦ, *Ἐκθεσις...* 77; IV4 (PTS 12, 174, 4-5 Kotter).

70. Πρβλ. Ἐπ. 38, 4 (I 87, 87), 333A.

71. Πρβλ. Γρηγ. Ναζ., Λόγος Γ', *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*, (GNO VII, 2, 43, 6 Callahan) Διον. Ἀρεοπαγ., *Περὶ θείων ὀνομάτων* 2, 3 (PTS 33, 125, 20 Suchla).

72. Πρβλ. Ἐπ. 38, 4 (I 86, 52), 331B: «ἀπαραλλάκτως».

73. Πρβλ. Ἐπ. 38, 3 (I 84, 47), 329A.

74. Πρβλ. Ἐπ. 38, 4 (I 87, 81), 331D.

75. Πρβλ. Ἐπ. 38, 4 (I 84, 84, 90), 331D-333A. Γρηγ. Ναζ., Λόγος Γ, *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*, (GNO VII, 2, 42, 14 Callahan), Διον. Ἀρεοπαγ., *Περὶ θείων ὀνομάτων* 2, 4 (PTS 33, 126, 4. 12-127, 7 Suchla).

76. Πρβλ. Ἐπ. 38, 6 (I 90, 16), 337A.

77. Πρβλ. Ἐπ. 38, 4 (I 86, 61-62), 331B.

78. Πρβλ. Ἐπ. 38, 3, 5 (I 83, 31-89, 48), 328C, 336B.

79. Πρβλ. Ἐπ. 38, 3 (I 84, 43, 47), 329A: «ἐπιθεωρεῖν - συνθεωρεῖν».

80. Πρβλ. Ἐπ. 38, 2 (I 82, 25), 328A, Γρηγ. Ναζ., Λόγος Γ', *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*, (GNO VII, 2, 42, 11, 19 Callahan).

81. Πρβλ. Διον. Ἀρεοπαγ., *Περὶ θείων ὀνομάτων* 2, 4 (PTS 33, 126, 14 Suchla).

ἴδιον ⁸²	»	17, 18, 19, (296A,C), (297A), (227B)
ἰδιότης ⁸³	»	10, 18, 35, (292A), (297A), (316A)
ἰδίωμα ⁸⁴	»	9, 10, 12, 19, 32, 34, 46, 47, (289A), (289B), (292A), (292B), (297B), (313B), (313C), (324B), (325C)
κινεῖν ⁸⁵	»	35, (316A)
κοινόν ⁸⁶	»	6, 17, 36, (288A), (297A), (316A)
κοινότης ⁸⁷	»	6, (288A)
κοινωνία ⁸⁸	»	34, 46, 47, (314C), (324B), (325C)
λόγος ⁸⁹ (τῷ λόγῳ τῆς φύσεως - τῆς ὑποστάσεως)	»	15, 16, 19, 46, 49, (293AB), (293B), (297B), (324B), (325B)
προσεχῆς ⁹⁰	»	62, (341A)
σύγχυσις ⁹¹	»	46, (324B)
συνάπτειν ⁹²	»	34, 46, (313C), (324B)

82. Βλ. ἄνωτ. σελ. 248 Ἐπ. 38, Λόγος Γ' *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν* στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα.

83. Βλ. ἄνωτ. σελ. 248 Ἐπ. 38, Λόγος Γ' *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν καὶ Περί θείων ὀνομάτων* στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα.

84. Βλ. ἄνωτ. σελ. 248 Ἐπ. 38, Λόγος Γ' *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν* στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα.

85. Βλ. ἄνωτ. ὑπ. 59.

86. Βλ. ἄνωτ. σελ. 248 Ἐπ. 38, Λόγος Γ' *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν καὶ Περί θείων ὀνομάτων* στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα.

87. Βλ. ἄνωτ. σελ. 248 Ἐπ. 38, Λόγος Γ' *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν καὶ Περί θείων ὀνομάτων* στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα.

88. Πρβλ. Ἐπ. 38, 2 (I 82, 15), 325C, 4 (I 85, 33), 329C, 4, (I 86, 49-87, 84), 331A,D.

89. Πρβλ. Ἐπ. 38, 2 (I 82, 26), 328A, 3, (I 83, 26), 328C.

90. Πρβλ. Ἐπ. 38, 7 (I 91, 35), 337D.

91. Βλ. ἄνωτ. σελ. 248 Ἐπ. 38, Λόγος Γ' *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν καὶ Περί θείων ὀνομάτων* «συχγχεῖν».

92. Βλ. ἄνωτ. σελ. 248 Ἐπ. 38, Λόγος Γ' *Εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν* «συνημμένον» καὶ «συνάφεια». Ἐπ. 38, 4 (I 87, 91), 333A, 5 (I 88, 35), 336A.

(κατα)τομή ⁹³	»	10, (292A)
φυλάττειν ⁹⁴	»	46, (324B)
χαρακτήρ ⁹⁵	»	46, (324B)

Ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυση τῶν πηγῶν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συναγάγουμε τὰ ἀκόλουθα ἀσφαλῆ συμπεράσματα:

1) Ὡς βασικὴ τριαδολογικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ιδέας τῆς ἐνότητας στὸ θεῖο προβάλλεται ἡ ἀντίληψη περὶ τῆς «μοναρχίας» τοῦ Πατρὸς ὡς τῆς μόνης ἀρχῆς στὴν Τριάδα. Ἡ ὑπόσταση τοῦ Πατρὸς συνιστᾷ τὴν μόνη πηγὴ καὶ αἰτία καὶ ἀρχὴ τῆς θεότητος, τὸ αἴτιο τῆς αἰδίας ὑπαρξῆς τῶν ὑποστάσεων τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ μοναρχία τοῦ Πατρὸς στὴν Τριάδα, ἡ ὁποία τονίζεται σθεναρὰ καὶ χωρὶς ὁποιουδήποτε εἰδους ἀμφιταλάντευση ἀπὸ τοὺς ἐξεταζόμενους συγγραφεῖς, ἀποτελεῖ θεμελιώδη καὶ σταθερὴ διδασκαλία ὄλων τῶν Πατέρων⁹⁶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους, ὅταν τὸ ζήτημα τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ συζητεῖτο ἐντονότατα στοὺς θεολογικοὺς κύκλους. Πρὸς ἐπίρρωση τῶν θέσεων του σχετικὰ μὲ τὴν ιδέα τῆς μοναρχίας ὁ Φώτιος κάνει χρῆση τοῦ διήκοντος τὴν νεο-πλατωνικὴ διάνοηση ἀξιώματος περὶ τῆς ἀπόλυτης ἀπλότητος τῆς πρώτης ἀρχῆς. Γι' αὐτὴν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ κάθε εἶδος μερισμοῦ, σχάσης ἢ διπρότητας⁹⁷. Μὲ ὑπόβαθρο τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ὁ Φώτιος καταδεικνύει καὶ τὶς ὁλέ-

93. Πρβλ. Ἐπ. 38, 4 (I 87, 81), 331D.

94. Πρβλ. Διον. Ἀρεοπαγ., *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 2, 5 (PTS 33, 138, 12 Suchla).

95. Ἐπ. 38, 8 (I 92, 21), 340D

96. Πρβλ. Κ. Λιάκουρα, *Ἡ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Νείλου Καβάσιλα*, Ἀθήνα 1997, σ. 34.

97. Πρβλ. Πλωτίνου, Ἐνν. V 3, 16 (230, 7-8 Henry/Schwyzger): «ἡ ἀρχὴ ἐκάστων ἀπλουστέρα ἢ αὐτά;» II 9, 1 (203, 8-9 Henry/Schwyzger): «καὶ τὸ πρῶτο δὲ οὕτως, ὅτι ἀπλουστάτον, καὶ τὸ αὐταρκές, ὅτι οὐκ ἐκ πλειόνων;» III 8, 10 (375, 22 Henry/Schwyzger): τὸ ἀπλῶς ἐν; II 9, 1 (203, 2 Henry/Schwyzger): «πάν γὰρ οὐ πρῶτον οὐχ ἀπλουῖν». Πρβλ. καὶ Πρόκλου, *Εἰς τὸν Παρμενίδην* (1076, 33-1077, 3 Cousin): «πάσης γὰρ ἐξήρηται τὸ ἐν ἀντιθέσεως πάσης ὑπερήπλωται σχέσεως, πάσης δυάδος καθαρῆς, παντὸς πλήθους αὐτῶν καὶ τῶν συστοίχων τῶν διπτῶν αἴτιον ὄν καὶ τῆς πρώτης δυάδος καὶ πάσης σχέσεως καὶ πάσης ἀντιθέσεως». Βλ. σχετικὰ, J. Halfwassen, *Der Aufstieg zum Einen. Untersuchungen zu Platon und Plotin*. BzA 9, Stuttgart 1992, 59, 92, 103; W. Beierwaltes, *Proklos. Grundzüge seiner Metaphysik*, Frankfurt² 1979, 344-347. Πρβλ. καὶ Διον. Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*, IV, 21 (PTS 33 168, 22 Suchla): «Πᾶσα γὰρ δυὰς οὐκ ἀρχή, μονὰς δὲ ἔσται πάσης δυάδος ἀρχή».

θριες συνέπειες πὺν θὰ εἶχε γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς Ἁγίας Τριάδας ἡ συναιτιότητα τοῦ Υἱοῦ. Κατ' αὐτόν: α) προκύπτει ὁ διπολισμὸς τῶν δύο ἀρχῶν, ἦτοι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. β) Αἶρεται τὸ ἀπλὸ καὶ ἐνιαῖο τῆς ὑπόστασης τοῦ Υἱοῦ, καθόσον χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία ριζικὴ ἑτερότητα. Εἶναι αἴτιο καὶ ταυτόχρονα αἰτιατό.

2) Στὰ ἐξετασθέντα κείμενα τὰ ὑποστατικὰ ιδιώματα νοοῦνται ὡς ὁ μόνος τρόπος διάκρισης μεταξὺ τῶν θείων ὑποστάσεων. Ἐκλαμβάνονται ὡς αὐστηρὰ προσωπικὰ ιδιώματα κάθε ὑπόστασης ξεχωριστά, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν καὶ θεμελιώνουν τὸν ιδιαίτερο τρόπο ὑπαρξῆς ἐκάστης⁹⁸. Ταυτόχρονα τὰ ὑποστατικὰ ιδιώματα δηλώνουν καὶ φανερῶνουν τὴ συμφυΐα⁹⁹ καὶ ἐνότητα τῆς οὐσίας τῶν θείων προσώπων.

3) Ὡς ὁ μοναδικὸς τρόπος διάκρισης τῶν προσώπων στὴν Τριάδα, εἶναι ἀναγκαῖο τὰ ὑποστατικὰ ιδιώματα νὰ διατηροῦνται καὶ νὰ διαφυλάσσονται ἀπαραβίαστα, ἦτοι νὰ μὴν κοινοποιοῦνται, πράγμα τὸ ὁποῖο θὰ ὀδηγοῦσε σὲ σύγχυση τῶν ὑποστάσεων καὶ θὰ ἔφερνε στὸ προσκήνιο τὴν αἵρεση τοῦ Σαβελλίου. Τὸν κίνδυνο μιᾶς τέτοιας ἐκδοχῆς τονίζουν ἐξίσου τόσο ὁ συγγραφέας τῆς 38ης Ἐπιστολῆς ὅσο καὶ ὁ Φώτιος. Τὴν κοινοποίηση - μετάδοση τῆς ἐκπορευτικῆς ιδιότητος στὸ πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ πρεσβεύει ὁ ἱερός Ἀγγουστίνος, ὁ ὁποῖος στὸ βασικὸ τριαδολογικὸ ἔργο του «De Trinitate» ἀναφέρει ὅτι ὁ Πατὴρ μέσω τῆς γέννησης μετέδωσε τὴν ἰκανότητα στὸν Υἱὸ νὰ ἐκπορεύει τὸ Πνεῦμα¹⁰⁰. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ οἰκειοποιεῖται καὶ ἀναπτύσσει ὁ σύγχρονος τοῦ Φωτίου λατίνος συγγραφέας καὶ σθεναρὸς ὑποστηρικτῆς τοῦ Filioque Ράτραμνος (Ratramnus) στὸ ἔργο του «Κατὰ Ἑλλήνων» (Contra Graeco-

98. Πρβλ. Ἀμφιλοχία, 28 (IV, 105, 13-22 Laourdas/Westerink).

99. Πρβλ. Γρηγ. Ναζ., Λόγος Μ', 41 (SC 358, 294, 12-13 Moreschini).

100. Πρβλ. De Trinitate XV 27, 48 (CChr. 50A 503, 54-504, 62 Mountain/Glorie): «*Et tamen non frustra in hac Trinitate non dicitur Verbum Dei nisi Filius, nec Donum Dei nisi Spiritus sanctus, nec de quo genitum est Verbum et de quo procedit principaliter Spiritus sanctus nisi Deus Pater. Ideo autem abdidit, principaliter, quia et de Filio Spiritus sanctus procedere repetitur. Sed hoc quoque illi Pater dedit, non iam existenti et nondum habenti: sed quidquid unigenito Verbo dedit, gignendo dedit. Sic ergo eum genuit, ut etiam de illo donum commune procederet, et Spiritus sanctus spiritus esset amborum*». Βλ. σχετικὰ, G. Martzelos, Die Anfänge und die Voraussetzungen des Filioque in der theologischen Überlieferung des Abendlandes, OFo 13 (1999) 31-45.

rum)¹⁰¹. Ὁ Φώτιος ἀντιπαρατίθεται μὲ τὴν παραπάνω ἀγουστίνεια ἄποψη στὶς παραγράφους 38 καὶ 40 τῆς Μυσταγωγίας καὶ δηλώνει σταθερῶς ὅτι μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ καθιστᾷ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὑποδεέστερον τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς, διότι αὐτὸ στερούμενο τῆς δυνατότητος νὰ ἐκπορεύει κάποιο ἄλλο πρόσωπο, τὴν ὁποία ἔχουν τὰ δύο ἄλλα, ἐμφανίζεται μὴ ἰσότιμο πρὸς αὐτά. Γιὰ τὸν Φώτιο προκύπτει ἑτεροβαρῆς ἀπόδοση εὐνοίας στὸ πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ, διότι ἀποκτώντας τὴν προβλητικὴ ἰδιότητα, δὲν τὴν μετέδωσε ἐξίσου καὶ στὸ Πνεῦμα, μολονότι προέρχεται καὶ αὐτὸ μὲ τρόπο ὁμοταγῆ καὶ ὁμότιμο ἀπὸ τὸ ἴδιο αἶτιο, τὸν Πατέρα¹⁰².

4) Τῆ σκέψη τοῦ Φωτίου διήκει τὸ ἐξῆς ἀπαραβίαστο ἀξίωμα: Ὅποιο ἰδίωμα παρατηρεῖται – θεωρεῖται στὴν Τριάδα, εἶναι εἴτε ὑποστατικό, δηλαδή προσωπικό, εἴτε ἀνάγεται στὸν λόγο τῆς φύσης. Μία τρίτη ἐκδοχὴ δὲν ὑπάρχει (Tertium non datur). Ἀπὸ τὴ στιγμή πού κάποιο ὑποστατικό ἰδίωμα κοινοποιηθεῖ, καθίσταται πιά φυσικό καὶ ἔτσι αἴρεται τὸ «ιδιάζον» τῆς ὑπαρξης τοῦ προσώπου, πού ἐκχώρησε αὐτὸ τὸ ἰδίωμα. Τὴν ἀξιωματικὴ αὐτὴ παραδοχὴ τοῦ Φωτίου προσπάθησαν χωρὶς ἐπιτυχία νὰ ὑπερκεράσουν οἱ βυζαντινοὶ λατινόφρονες Νικηφόρος Βλεμμύδης καὶ Ἰωάννης Βέκκος ὑποστηρίζοντας ὅτι ὑπάρχουν φυσικῶς προσόντα προσιδιάζοντα στὸν Πατέρα καὶ στὸν Υἱό, ὄχι ὅμως καὶ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Θέτοντας τὴν ἀποστολὴ καὶ δόση τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὸν Πατέρα διὰ τοῦ Υἱοῦ στὸ μέσο¹⁰³, μεταξὺ φυσικῆς καὶ ὑποστατικῆς ἰδιότητος, ἀποδεικνύουν τὸ γεγονός ὅτι δὲν διακρίνουν σαφῶς τὸν τρόπο τῆς θείας ὑπαρξης ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς «φανέρωσης» ὅτι ὁδηγοῦνται δηλαδή σὲ σύγχυση «θεολογίας» καὶ «οἰκονομίας»¹⁰⁴.

101. Πρβλ. C. Graec. III, 2 (PL 121, 229C): «*et sicut accepit de Patre Filius nascendo substantiam, sic itidem accepit a Patre ut Spiritum veritalis mitteret a se procedendo*». Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ράτραμου πρὸς τεκμηρίωση τοῦ Filioque, βλ. P. Gemeinhardt, Filioque 2002, σ. 210-221.

102. Πρβλ. «Μυσταγωγία», 38, PG 102, 317B.

103. Πρβλ. Νικ. Βλεμμύδου, *Oratio* II 11 (Laemmer 176). Ἰ. Βέκκου, *Πρὸς Θεόδωρον Λάσκαριν*, 11 PG 142, 577C. Βλ. σχετικὰ, Ν. Ξεξάκη, *Ἰωάννης Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1981, σ. 118-119. Ν. Ἰωαννίδη, *Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης καὶ ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία του*, Ἀθήνα 2006, σ. 278-279. A. Riebe, *Rom in Gemenischaft mit Konstantinopel. Patriarch Johannes XI. Bekkos als Verteidiger der Kirchenunion von Lyon (1274)*, in: Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 8, Weisbaden 2005, σ. 229-230.

104. Πρβλ. Ν. Ἰωαννίδη, *Νικηφόρος Βλεμμύδης* 2005, σ. 279.

5) Κάθε ὑποστατικὸ ἰδίωμα εἶναι ἓνα καὶ μοναδικό, γεγονὸς ποὺ διαφυλάσσει τὴν ἀπλότητα στὴν Τριάδα. Ταυτόχρονα κάθε ὑποστατικὸ ἰδίωμα ὑποδηλώνει καὶ τὸ «τέλειον» τῆς ὑπαρκτικῆς σχέσης αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ.

6) Τέλος, ἡ χρῆση τῆς ἴδιας ἢ καὶ παρεμφοροῦς ὀρολογίας σὲ σχέση πρὸς τοὺς Καππαδόκες καὶ τὰ ἄρεοπαγιτικά, ὅπως διαφαίνεται μέσα στὴ «Μυσταγωγία», καταδεικνύει τὴν ἐνότητα, συνέχεια καὶ συνοχὴ τῆς πατερικῆς σκέψης τῆς ἀνατολῆς. Ὁ Φώτιος εἶναι βαθὺς γνώστης τῆς προηγούμενης αὐτοῦ πατερικῆς τριαδολογίας, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὡς ἀσφαλῆ καὶ σίγουρη βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θέσεών του καὶ τὴ δόμηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του ἔναντι τῆς κακοδοξίας τοῦ Filioque!